

GEOGRAFSKI ASPEKT
GOSPODARSKOG PREOBRAŽAJA ŠIBENSKOG PRIMORJA*Mladen Friganović, Zagreb*

Uvod. Međa šibenskog primorja nije svugdje ni prirodno ni društvenogeografski jasno i neosporno utvrđena. To potvrđuju česte promjene upravno-teritorijalnog obuhvata što se vezuje uz Šibenik kao upravni, prosvjetni i privredno gravitacioni centar. Međutim, to ne znači da ti odnosi bar okvirno i u određenom vremenu nisu jasni. Geografski definirana površina šibenskog primorja u zadovoljavajućoj se mjeri poklapa s teritorijem općine na dan 1. travnja 1965.¹ Treba istaći da je upravo ta podjela na primjeru šibenskom u mnogome rezultat geografskih i realno zasnovanih mišljenja. Radi toga sadašnji prostorni obuhvat općine Šibenik predstavlja prihvatljiv okvir za geografsko-gospodarsko proučavanje prostora koji je malone istovjetan s pojmom šibenskog primorja u širem smislu.²

Obzirom na to da je prirodnogeografska sredina šibenskog primorja sintetički prikazana a stanovništvo detaljnije obrađeno u jednom od ranijih radova³, ovdje ćemo, radi lakšeg praćenja i povezivanja s daljnjom gospodarsko-geografskom problematikom, samo u najkraćim crtama podvući ono najbitnije.

U petrografskom sastavu apsolutno prevladavaju vapnenci gornjokredne i paleogenske starosti. Zato u malo kojem dijelu našeg primorja dolazi do izražaja krševitost i ogoljelost pejzaža kao ovdje; obradive poljodjelske površine šibenskog primorja svedene su na petinu njegova ukupnog zemljišta. Prostranstvo gornjokrednih i eocenskih vapnenaca, što su uglavnom debelo uslojeni i masivni, poklapa se s degradiranim ili ogoljelim i neobradivim, tipično krškim površinama. Sivilo kraja proističe iz takvog petrografskog sastava kao prvobitnog prirodnog elementa

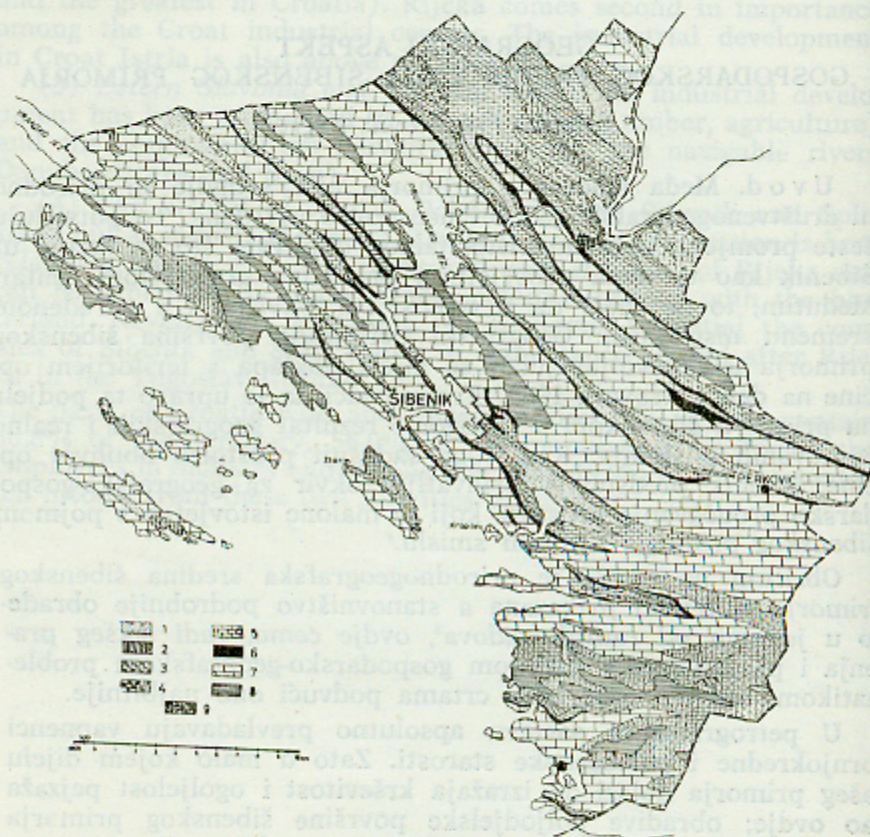
1) Administrativno-teritorijalna podjela od 1. IV 1965. Karta u izdanju Saveznog zavoda za statistiku, Beograd 1965.

2) Ovdje se misli na njegov otočni, priobalni i zagorski pojas. Obrazloženje za ovakvu zonalnu diferencijaciju dato je sa skicom u radu M. Friganović, Stanovništvo šibenskog primorja, Geogr. glasnik 24 (1962), Zagreb 1962, str. 1 — 38.

3) M. Friganović, op. cit. i Proces geografskog zoniranja u primorju (rukopis) Rad G. I. (1 — 80), Zagreb 1966.

te iz dugotrajne deforestacijske djelatnosti čovjeka kao sekundarnog ali za današnji pejzaž izuzetno značajnog činioca.

Vapnenački sastav dolazi do izražaja i u reljefu kraja iako su glavni oblici ponegdje modificirani nedvoumno utvrđenim tektonskim predispozicijama⁴. Vapnenački su tereni mahom viši i

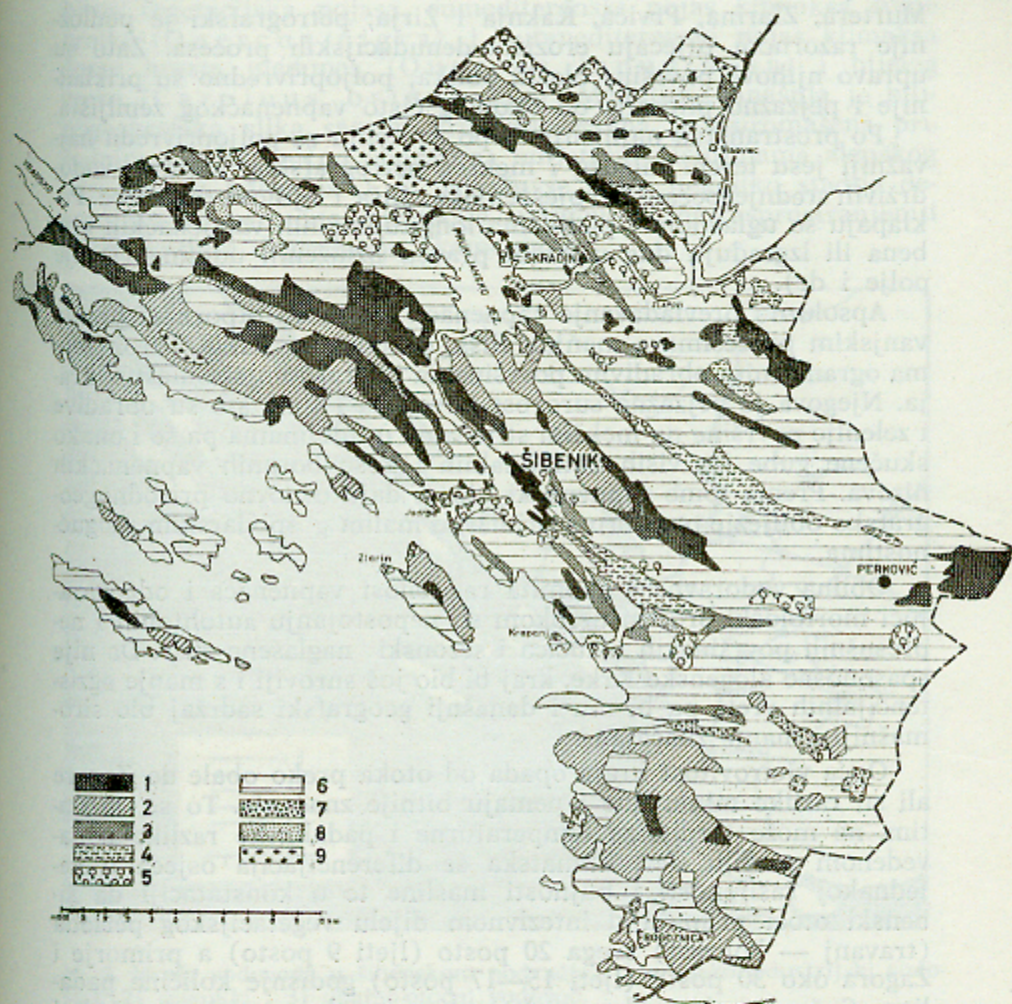
Sl. 1. Geološko-petrografska skica dijela šibenskog primorja: 1) kvartarni nanosi; 2) bigar; 3) fliške (laporovite) naslage; 4) paleogenski vapnenci; 5) liburnijske naslage (brečasti vapnenci); 6) gornjokredni (rudisti) vapnenci; 7) gornjokredni dolomiti i dolomitični vapnenci.

(Prema podacima F. Kernerera i M. Klanjca modificirao M. Friganović)

Fig. 1 A geologically petrographic outline of karstland in the Šibenik littoral: (1) quaternary deposits, (2) Precipitated Limestone, (3) flysch (marly) deposits, (4) paleocene limestones, (5) Liburnian deposits (brecciated limestones), (6) upper cretaceous (Rudist) limestones, (7) upper cretaceous dolomites and dolomitic limestones.

⁴ V. Klanjec, Prilog geologiji područja Šibenik — Vinišće, Geol. vjesnik, 12 (1958), Zagreb 1959, (37—48).

grebenasto izduženi u dinarskom pravcu pružanja, dok su petrografski nečistiji vapnenačko-dol mitični tereni s interkalacijama flišolikih naslaga mahom niži i udolinskog obilježja.

Sl. 2. Tla šibenske okolice: 1) crvenica, smeđe primorsko tlo; 2) tlo na dolomitima; 3) tlo na pločastim vapnencima; 4) tlo na laporovitim naslagama; 5) umjetne šume (najvećma alepski bor); 6) skeletno tlo (kamenjar); 7) sprano (deluvijalno) tlo; 8) aluvijalno (naplavno) tlo i 9) močvarno tlo. (Po podacima Instituta za jadranske kulture modificirao M. Friganović)

Fig. 2 The soil of the Šibenik area: (1) red earth, brown littoral soil, (2) soil on dolomites, (3) soil on stratified limestones, (4) soil on marly deposits (5) reforestation (mostly Aleppo fir), (6) stony ground, (7) washed down (diluvial) ground, (8) alluvial ground, (9) marshy ground.

Najtipičnije zemljište miješanog vapnenačko-dolomitičnog sastava pločaste je uslojenosti i nalazi se u primoštensko-rogozničkom prostoru, u šibenskoj Dubravi, oko Vodica te u dijelovima Murtera, Zlarina, Prvića, Kaknja i Žirja; petrografski je podložnije razornom utjecaju erozivno-denudacijskih procesa. Zato su upravo njihove površine blažih oblika; poljoprivredno su prikladnije i pejzažno pitomije od okolnog čisto vapnenačkog zemljišta.

Po prostranstvu najmanji ali po značenju za poljoprivredu najvažniji jesu tereni mlađeg i mekšeg petrografskog sastava, vodoravnih srednjeeoceanskih pješčenjaka, fliša i njihove rastrožbe. Poklapaju se uglavnom s padinama longitudinalnih vapnenačkih grebena ili izgrađuju dna u istom pravcu izduženih udolina (Donje polje i dr).

Apsolutno prevladavanje vapnenaca i njihova otpornost prema vanjskim procesima a manjak fliša, osnovni su, dakle, uzrok veoma ograničenim obradivim površinama i agrarnom siromaštvu kraja. Njegova je pejzažna surovost povećana i time što su obradive i zelenije površine na mekšim stijenama u udolinama pa se i onako skućene gube iza viših antiklinalnih i koso boranih vapnenačkih nizova. Prema tome vapnenački nizovi daju osnovno prirodno-geografsko obilježje prostoru s primarno malim g. spodarskim mogućnostima.

Obilna vodoravna i okomita raširenost vapnenaca i odgovarajući morfološki procesi uzrokom su nepostojanju autohtonih i nepresušnih površinskih tekućica i sezonski naglašene suše. Da nije spasonosne alogenske Krke, kraj bi bio još suroviji i s manje egzistencijalnih vrela pa bi mu i današnji geografski sadržaj bio siromašniji i manje značajan.⁵

Opća vjetrovitost kraja opada od otoka preko obale do Zagore ali su razlike minimalne i nemaju bitnije značenje. To se, međutim, ne može tvrditi za temperaturne i padalinske razlike u navedenom profilu. Jer, klimatska se diferencijacija osjeća u nejednakoj raširenosti i bujnosti masline te u konstataciji da šibenski otoci primaju u intezivnom dijelu vegetacijskog perioda (travanj — kolovoz) svega 20 posto (ljeti 9 posto) a primorje i Zagora oko 30 posto (ljeti 15—17 posto) godišnje količine padalina. Suša je »damaklov mač« poljoprivrede ovog kraja. Jedini je izlaz u proširenju vodovodne mreže, gradskog i zagorskog vodovoda te u novim pozitivnim bušotinama fliških sinklinala u obalnom pojasu.⁷ Time bi 75 posto stanovnika šibenskog područja

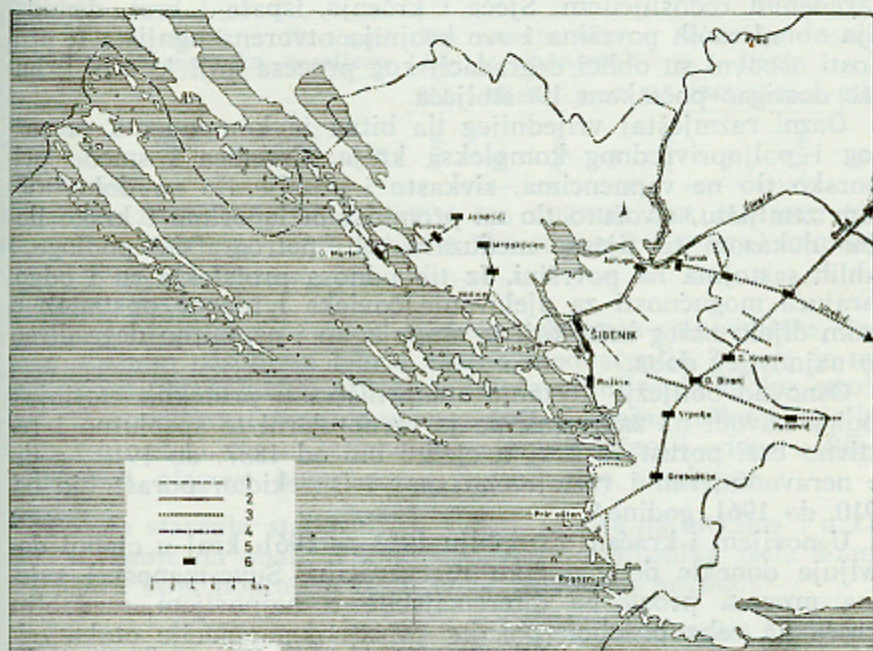
5) M. Friganović, Šibensko primorje. Proces geografskog zoniranja u primorju i njegove posljedice (rukopis). Geografski institut PMF, Zagreb, 1966, str. 1 — 80 sa 42 tabele.

6) Za podrobnije podatke vidjeti M. Friganović, Polja gornje Krke. Radovi G. I. sv. 3, str. 42 — 57. Zagreb, 1961.

7) Takve su već dobivene u Pirovačkoj dubravi i u Jandrićima zapadno od Šibenika. M. Friganović, Proces geografskog zoniranja. . . (29).

(bez udaljenijih otoka i zabačenije Zagore) bilo opskrbljeno vodom iz vodovoda.

U biljnogeografskom pogledu mogu se raščlaniti dva prvobitna vegetacijska pojasa, eumediteranski pojas klimaksa šume crnike (*Quercus nigra*) i submediteranski pojas klimaksa šume hrasta medunca (*Quercus lanuginosa*) i bijelog graba (*Carpinus orientalis*)⁸. Međutim, današnja je biljnogeografska slika sasvim drukčija; veoma je osiromašena prirodnim a mjestimično obogaćena umjetnim sastojinama alepskog bora (*Pinus halepensis*). U pejzažu se ističe nekoliko stadija degradiranosti prirodne vegetacije uključujući najrasprostranjeniji stadij krajnje degradacije (kamenjar).

Sl. 3. Mreža vodovoda u šibenskom području: 1) gradsko-industrijski vodovod; 2) zagorski i 3) obalno-otočni vodovod.

(Prema izvorima Vodovoda Šibenika sastavio M. Friganović)

Fig. 3 The water supply network in the Šibenik area: (1) the urban and industrial water supply system, (2) the hillside water supply system, (3) the shore draining water supply system.

(Data from the Šibenik Water Supply Administration compiled by M. Friganović)

8) Juras — Colak — Frleta, Tla područja Kotarskog NO Šibenik (rukopis). Institut za jadranske kulture Split, 1956 (15). Horvatić S, Biljnogeografsko raščlanjenje krša. Savezno savjetovanje o kršu, sv. 5, Split 1957.

Osim degradacijskih stadija, koji su u biti trenutak dugotrajnog historijskog procesa, karakteristični su (ali znatno manjeg opsega) i progresivni vegetacijski oblici. Oni pripadaju najnovijem razdoblju društvenog razvitka i odraz su općeg stremljenja zaštiti šumskih »krpa« i regeneraciji ograđenih i umjetno pošumljenih površina. Potonje je iskustvo od izuzetnog pejzažnog a time gospodarskog i općeg društvenog značenja. Stoga se branjevine i pošumljene površine osjetno šire posljednjih desetak godina.

Vegetacijski se oblici sastoje od gajeva (mahom društvenih), ograda (privatnih i društvenih), šikara (društvenih) i kamenjara (društvenih). Površine ovih kategorija u obrnutom su odnosu s navedenim redosljedom. Sječa i krčenje, ispaša i brst, denudacija obrađivanih površina i sve brojnija otvorena ognjišta u prošlosti osnovni su oblici degradacijskog procesa koji je svoj vrhunac dostigao početkom 19. stoljeća.

Oazni razmještaj vrijednijeg tla bitna je komponenta pejzažnog i poljoprivrednog kompleksa kraja. Crvenica i smeđe primorsko tlo na vapnencima, sivkasto i grublje tlo na dolomitičnom zemljištu, sivožuto tlo na prominskim laporima i krške ilovine dokazom su tijesne međuzavisnosti petrografske podloge i rahlih sastojina na površini. Iz tih odnosa proistekle su i odgovarajuće mogućnosti za djelovanje čovjeka i njegov opstanak u ovom dijelu našeg krša koji je stupnjevito i neumitno degradirao do najnovijeg doba.

Osnovno obilježje kretanja stanovništva u proteklih stotinjak godina navodi na zaključak da je ravnomjerni te apsolutno i relativno brži porast za kraj u cjelini bio od 1857. do 1910., a da je neravnomjeran i razmjereno spor i isprekidan porast bio od 1910. do 1961. godine.⁹

U novijem i kraćem razdoblju 1953 — 1961. kraj u cjelini doživljuje donekle demografsku regeneraciju. Suvremenost i svježina procesa prostorne diferencijacije u najnovijem razdoblju skreće na sebe posebnu pažnju; proces depopulacije otoka odvija se još izrazitije (11 promila godišnje), dok se u Zagori radi visokog prirodnog prirasta i svježije emigracije bilježi minimalan porast (4 promila godišnje). Suprotno tome na obali se osjeća proces koncentracije, osobito nakon 1961. godine pod utjecajem razvoja turističkog privredništva i bolje povezanosti sa Šibenikom. Tim se procesom obala izdvaja i od otoka i od Zagore. Njena se

9) Prvom razdoblju odgovaraju razmjerno mirniji uvjeti s ujednačenijim hodom društveno-geografskog razvitka sa znatnijim poremećajem jedino potkraj prošlog i početkom ovog stoljeća (poznata gospodarska kriza). Drugom razdoblju odgovaraju dobro poznate nenormalne prilike uvjetovane prvim i drugim svjetskim ratom; otuda usporenost i poremećenost ritma kretanja stanovništva u tom razdoblju kao cjelini (M. Friganović, Stanovništvo. . .)

problematika sve tješnje vezuje uz zonu grada i prigradskih naselja preko kojih se širi gradski utjecaj u longitudinalnom pravcu, duž nove ceste.

Dok je stanovništvo grada poraslo od 1857. do 1961. gotovo četiri puta (37 promila godišnje), od 1953. do 1961. porast je iznosio 38 posto (48 promila godišnje). Radi se, dakle, o znatno bržem snaženju grada u inače depopulacijskom prostoru. U tom se odrazuju sve složenije centralne funkcije Šibenika i nazire smisao daljnjih kretanja.

Doseljeno stanovništvo u šibensko primorje po popisu 31. III 1961. (stanovništvo koje nije rođeno u mjestu stalnog boravka u času popisa)

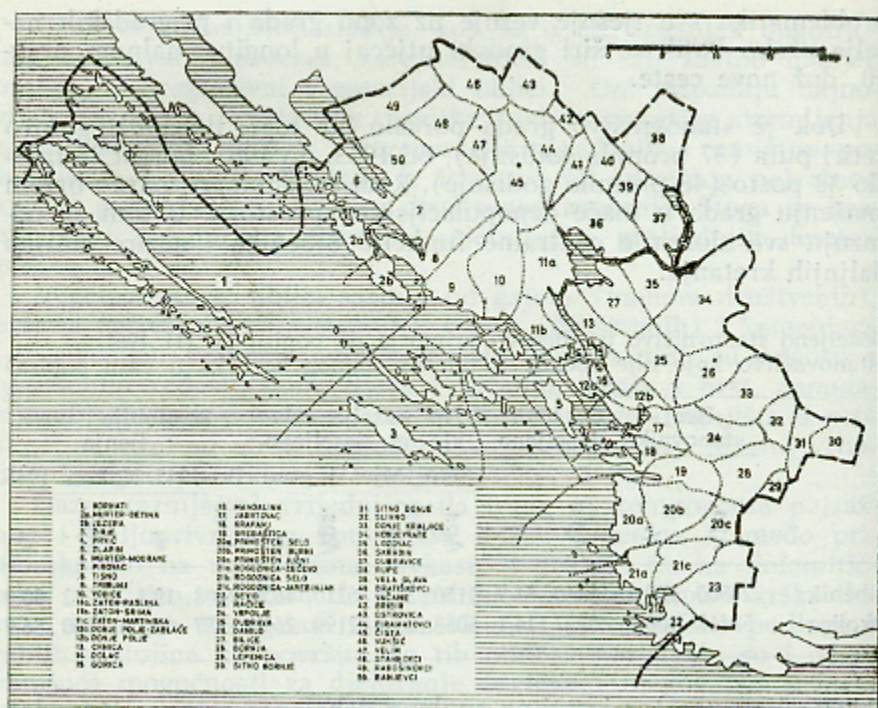
	Broj stanovnika		Od toga doseljeno		Tip naselja odakle je doseljeno				Razdoblje doseljenja			
					Selo		Mješ i grad		Do 1945.		Nakon 1945.	
	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%
Šibenik	24800	100,0	13360	53,9	7150	53,6	6210	46,4	2608	19,1	10752	80,9
Okolica	58468	100,0	8257	14,1	6058	73,4	2199	26,6	3557	43,1	4700	56,9

Otoci su prostor izrazitog spolnog debalansa stanovništva, dok je u obalnim naseljima odnos znatno ujednačeniji. Zagora je načeta veoma nesmiljenim procesom uneravnoteživanja spolne strukture stanovništva i time će uskoro doći u veoma tešku situaciju, težu nego otoci. Kvantitativno je najuravnoteženiji odnos u Šibeniku radi njegove kompleksne gospodarske strukture.

Proces starenja stanovništva vidljiv je više na otocima i u Zagori a manje na obali, dok je stanovništvo Šibenika zrele dobne strukture koja popravlja opću sliku priobalna pojasa.

Migracijski bilans pokazuje visok stupanj emigracije šibenskog primorja. Od 1881. do 1961. ustanovljen je manjak od blizu 20.000 stanovnika ili 25 posto stanovništva čitavog kraja u 1961. g.¹⁰ U znaku ovakvog procesa odvijala se na odgovarajući način i gospodarska preobrazba kraja s posebnostima vezanim uz grad i onim uz ekstenzivnu agro-stočarsku okolicu. I sve je to u tijesnoj međuzavisnosti s prirodnom sredinom i općim društvenim zbivanjima koji su u najnovije doba promjenljiviji i utjecajniiji od inače postojanije prirodne sredine.

10) Utvrđena su četiri glavna smjera iseljavanja, u primorske gradove, u središnju Hrvatsku (Zagreb), u Vojvodinu (agrarna kolonizacija iz Zagore) i u evropske i prekomorske zemlje. (M. Friganović, Stanovništvo. . . , str. 33).

Sl. 4. Karta analiziranih katastarskih općina šibenskog područja.

Fig. 4 Map of the analysed cadastral parishes of the Šibenik area.

Današnje gospodarske karakteristike i procesi

Škrta prirodna sredina, poljodjelska prenaseljenost i višak radne snage u uvjetima poznatih društveno-ekonomskih procesa elementi su koji potiču na pokretljivost i iseljavanje iz seoskih naselja šibenskog primorja. Poljodjelska prenaseljenost i latentni višak radne snage došli su najvećma do izražaja posljednjih nekoliko godina. O ekonomskoj uvjetovanosti iseljavanja svjedoči izvanredno velika gustoća naseljenosti koja je 1956. g. bila 256 na otocima, 296 na obali i 257 u Zagori a za kraj u cjelini 272 stanovnika na četvorni kilometar obradiva tla. Iz podatka da je 1961. g. 44 posto svih domaćinstava izvan grada bilo isključivo poljoprivrednih a 50 posto mješovitih, proizlazi zaključak i o izvanredno velikoj poljodjelskoj gustoći. Iseljavanje je, dakle, u novim uvjetima postalo egzistencijalni imperativ znatnog dijela suvišne radne snage. Prije toga ljudi ovoga krša kretali su se u zatvorenom krugu polunaturalnoga gospodarstva iz kojega uglavnom nije bilo izlaza. To upućuje na veoma tešku situaciju dojučerašnjeg agrostičarskog sela šibenske okolice.

Da bismo osvijetlili proces i smisao gospodarske preobrazbe, osvrnut ćemo se najprije na neke pokazatelje sadašnjeg stanja a onda ranijeg i na kraju povući vremensku i prostornu usporedbu.

Kategorije korišćenih površina značajan su pokazatelj

Obradive površine obuhvaćaju danas svega 22,5 posto ukupnog zemljišta otoka, 21,3 posto priobalnog pojasa i 18,6 posto Zagore ili 20,4 posto kraja u cjelini."

Promatrajući kategorije korišćenja zemljišta dolazi se do temeljne konstatacije da su vinogradi među obradivim površinama u stvari jedina intenzivna i u većoj mjeri gajena kultura. Ta kultura vidljivo utječe na gospodarsku strukturu i život ruralnog i manjim dijelom gradskog stanovništva (30 posto obradivog a 7 posto ukupnog zemljišta promatranog kraja otpada na vinograde). Vinogradima se mogu pridodati maslinici i smokvici pa podvući da takav trikulturni kompleks predstavlja bitno obilježje pejzaža obradivih površina. Izvan toga kompleksa na svakih deset četvornih metara otpada skoro osam metara na kamenite goleti a jedan i po četvorni metar na šumsko zemljište. Treba li za agrarnu prenaseljenost i pasivnost u uvjetima naglog prirodnog prirasta stanovništva drugi dokaz?

Promotrimo sada broj stoke u odnosu s poljoprivrednim stanovništvom. Na stotinu poljoprivrednih stanovnika otpada svega 12 konja, 4 mazge i mule te 37 magaraca ili ukupno 53 kopitara; 13 goveda i 6 krava ili ukupno 19 goveda, zatim 593 ovce, 8 koza, 29 svinja, 158 peradi i 6 košnica pčela. Siromaštvo i slabe ispašne mogućnosti vide se prije svega iz izrazite brojčane premoći magaraca i ovaca a malog broja krava. I to je nesumnjivo funkcija date prirodne sredine.

Usporedba navedenih podataka otoka, obale i Zagore pokazuje izrazitu ekstenzivnost agrostočarstva Zagore, nešto slabiju obale a gotovo nikakvu na otocima gdje je proces deagrarizacije, osim na Murteru, znatno odmakao vezujući svoju egzistenciju uz druge dodatne djelatnosti. Otoci su, kako ćemo vidjeti privredno, »statistički« poljoprivredni prostor. Radi se, dakle, u stanovitoj mjeri o gospodarskoj heterogenosti ruralnog prostora šibenskog primorja. I to je u skladu s njihovim diferenciranim geografskim položajem, tradicijom i s različitom izloženošću procesu litoralizacije života što se diferencirano odrazilo i na kretanje i strukturu stanovništva.

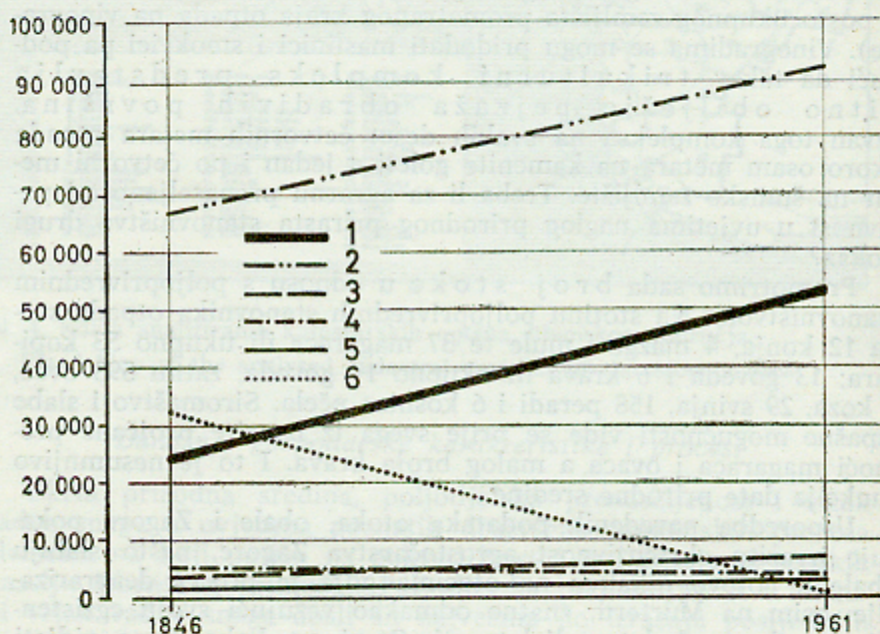
Struktura domaćinstava po glavnoj grani gospodarske djelatnosti pokazuje velik udio domaćinstava mješovitog tipa (50 po-

11) Podaci Ureda za katastar Šibenik.

sto). U tom se reflektira uloga i značenje procesa društveno-gospodarskog preobražaja te utjecaj Šibenika na dojučerašnju eminentno agrostičarsku okolicu.¹²

Apsolutna brojčana premoć mješovitih domaćinstava svjedoči o brzom procesu deagrarizacije ali istovremeno i o snažnim sporama sa seoskim prostorom koji uz neagrarne djelatnosti naj sposobnijeg dijela radne snage daje dopunske izvore egzistencije u prijelaznom razdoblju.

Razmjerno veći udio čistih poljoprivrednih domaćinstava (u ukupnom broju domaćinstava) od udjela čistog poljoprivrednog stanovništva (u ukupnom broju stanovnika) veoma je karakterističan, jer pokazuje da su čista poljoprivredna domaćinstva s manjim brojem članova nego što ih prosječno imaju mješovita domaćinstva. Podrobnijim promatranjem i poznavanjem stanja

Sl. 5. Kretanje broja pojedinih vrsta stoke i poljoprivrednog stanovništva u šibenskom primorju (1846 — 1961.); 1) stanovništvo 2) ovce; 3) mazge, mu-
le i magarci; 4) goveda; 5) konji i 6) koze.

Fig. 5 Changes in the numbers of various kinds of livestock and of the farm population in the Šibenik littoral (1846 — 1961): (1) population, (2) sheep, (3) hinnies, mules and donkeys, (4) cattle, (5) hohrses, (6) goats.

12) Analizom rezultata popisa stanovništva od 31. III 1961. ustanovljena je ovakva struktura domaćinstava šibenskog primorja: 44 posto poljoprivrednih, 49,7 posto mješovitih i 6,3 posto nepoljoprivrednih. Dokumentacija Republičkog zavoda za statistiku SRH.

na terenu dolazi se do zaključka da su ta tzv. čista poljoprivredna domaćinstva uglavnom stara, bez mlađe radne snage i podmlatka. Ona su u procesu nestajanja. Porodična je podjela rada u mješovitim domaćinstvima svrsishodnija, probitačnija i složenija. U njoj se odrazuje način i stupanj prilagođavanja novim socijalno-ekonomskim procesima u uvjetima škrte agrostočarske prirodne sredine i blizine regionalnog urbanog središta.

Nejednak stupanj deagrarizacije triju pojasa ovog dijela primorja vidi se iz podatka kojim relativno najmanje poljoprivrednog stanovništva ima obalni pojas (35 posto) a najviše Zagora (38 posto) tj. kao i otoci gdje je taj udio dobrim dijelom posljedica razmjerno većeg broja, staračkih domaćinstava koja u biti i nisu prava poljoprivredna. Svježina procesa deagrarizacije Zagore očituje se u tome što upravo taj prostor ima razmjerno najviše mješovitih domaćinstava (57 posto prema 47 posto na otocima i 45 posto na obali). To je sasvim razumljiva pojava ima li se u vidu da je Zagora još uvijek demografski najdinamičniji prostor i da je to u još većoj mjeri bila između dva rata i nakon toga. Ona prema tome raspolaže i s razmjerno najvećim latentnim i stvarnim viškom radne snage koja sve jače pritišće neagrarnu djelatnost Šibenika i drugih urbanih središta. To se vidi i iz pregleda aktivne radne snage po mjestu rada.

Pokretljivost aktivne radne snage odraz je odgovarajućih procesa. Od 40 posto aktivnih prema ukupnom broju stanovnika izvan gradskog područja, razmjerno ih je najviše iz Zagore (43 posto), dok ih je u obalnom pojasu manje (39 posto) a na otocima najmanje (38 posto). Ovo se poklapa i s rezultatima analize dobne strukture stanovništva.

Da je Zagora postala najpokretljivija i socijalno-gospodarski najovisnija o susjednim urbanim naseljima i o neagrarnim djelatnostima izvan njih, vidi se u najvećem udjelu aktivne radne snage (26 posto prema 25 posto na obali i 24 posto na otocima) koja dnevno, sedmično ili sezonski migrira iz mjesta stalnog boravka do mjesta rada.

Od svih aktivnih stanovnika u obrađivanom području (grad je izuzet) prosječno ih 75 posto radi u mjestu stalnog boravka, dok ih 18 posto radi u drugome mjestu iste općine (Šibenik!) i 7 posto u drugoj općini (mahom Split). Znači da u prosjeku svaki četvrti aktivni stanovnik migrira do radnog mjesta. Od 1961. do 1964. taj je udio osjetljivo porastao a od 1965. viškovi nalaze izduhu i izvan zemlje.

U navedenim se podacima očituje snaga i smisao općepoznatog procesa socijalno-gospodarskog preobražaja ovog dijela primorja. Ali podaci upućuju i na stanovitu prostornu diferencijaciju transformacije u tri longitudinalna pojasa.¹³

13) Podrobnije promatranje izvršeno je još 1964. metodom reprezentacije na primjeru triju sela, po jednog s otoka, obale i iz Zagore. (M. Friga-

Gospodarska struktura i funkcije Šibenika pokazuju složenost regionalnog središta. Sa 43 posto aktivnih od svih svojih stanovnika (1961. g.), Šibenik pokazuje složenu podjelu rada industrijsko-lučkog i administrativnog urbanog organizma. Sa 9 posto onih koji migriraju iz okolnih seoskih naselja u Šibenik (18 posto njihovih aktivnih stanovnika) svjedoči o njegovoj gravitacijskoj moći i kapacitetima zapošljavanja koji su do 1965. još više uvećani. Međutim, od tada se osjeća nesklad između priliva potencijalne radne snage okolice a restriktivnih tendencija zapošljavanja.

Tri su temeljne komponente postojećeg i potencijalnog privrednog značenja Šibenika. To su lučko-pomorska, industrijska i turistička. Međutim, industrijska je, mada mlađa, neosporno njegova najznačajnija gospodarska funkcija; iako izrasla iz lučko-pomorske funkcije, na nju se danas vezuju lučko-pomorska saobraćajna i druge sporednije funkcije kao pratilac organizma svakog regionalnog središta.¹⁴

Specifičnost gospodarske strukture i stupanj preobražaja stanovništva Šibenika vide se iz pregleda domaćinstava po glavnom izvoru prihoda.

Poljoprivrednog stanovništva vezanog uz čista i mješovita domaćinstva bilo je 31. III 1961. ukupno 5.367 ili 22 posto stanovnika. Jaka težačka tradicija grada, dakle, još brazdi njegovom gospodarskom strukturom. Ali, to je znatno više prividno nego stvarno. Jer, taj je podatak vezan uz čista poljoprivredna i mješovita domaćinstva kojih ima svega 3 posto (čistih) odnosno 11 posto (mješovitih) od svih domaćinstava grada. Čista su staračka domaćinstva, a mješovita su u stvari domaćinstva s vinogradarskom osnovom ali s mladim razmjerno brojnim naraštajem u naukovanju ili u nepoljoprivrednim djelatnostima. Iz tog se vidi stupanj i brzina transformacije predratnog eminentno težačkog naselja sa šest »varoši« i jednom gradskom jezgrom.

Snaga suvremenog Šibenika leži, dakle, u industriji i lučko-pomorskoj aktivnosti. To se vidi iz njegovih 87 posto nepoljoprivrednih od ukupnog broja domaćinstava, dok je odnos u predratnom Šibeniku bio gotovo 30 posto nepoljoprivrednih prema 70 posto poljoprivrednih.

Navedene se funkcije vide detaljnije iz ovih podataka o aktivnom stanovništvu po granama gospodarske djelatnosti (31. III 1961.):

nović. Primjeri društveno-ekonomskog preobražaja primorja, Zbornik VII kongresa geografa SFRJ, Zagreb 1964, (133 — 144).

14) M. Friganović, Geografski osnovi položaja i razvoja Šibenika. Šibenski jubilarni zbornik (u štampi).

	Ukupno aktivno	Poljoprivreda i šumarstvo	Ukupno I sektor	Industrija i rudarstvo	Građevinar- stvo	Zanatstvo	Ukupno II sektor
Aps.	10590	350	350	2813	1205	560	4578
%	100,0	3,3	3,3	26,6	11,4	5,2	43,2

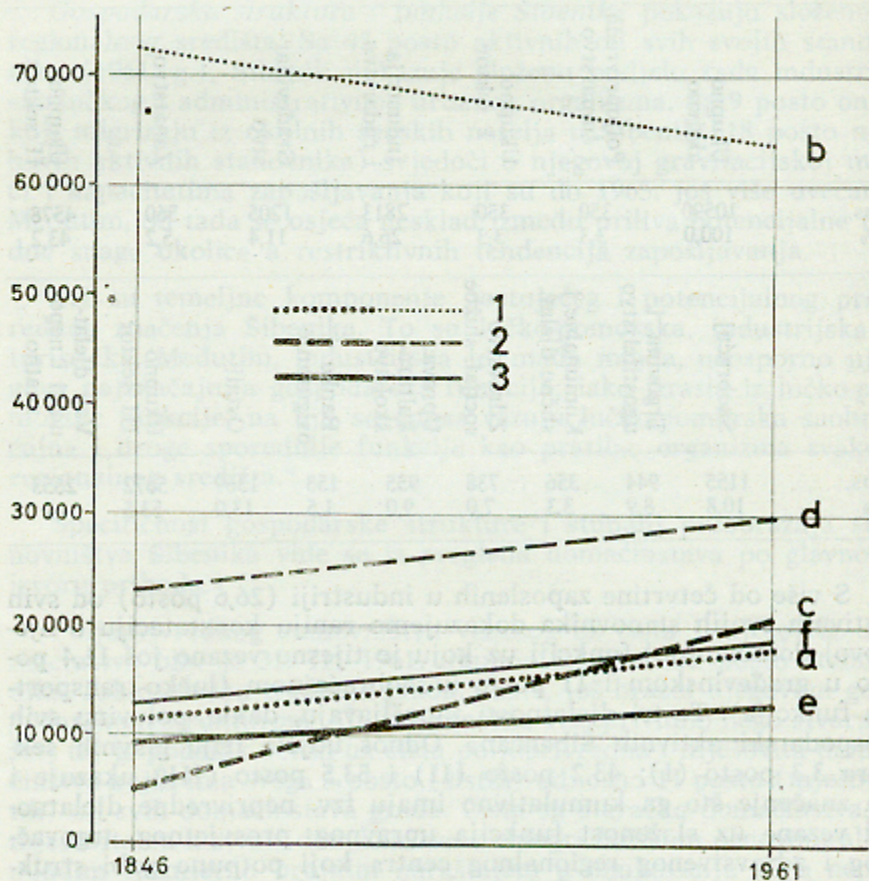

	Saobraćaj	Trgovina i ugostiteljstvo	Komunalne i slične djelat.	Zdravstvo i socijal. službe	Uprava kultura škoolstvo	Banke i osiguranje	Ostali	Ukupno III sektor	Van djelat- nosti i nepo- znatno
Aps.	1155	944	356	738	955	155	1369	5672	2653
%	10,8	8,9	3,3	7,0	9,0	1,5	13,0	53,5	—

S više od četvrtine zaposlenih u industriji (26,6 posto) od svih aktivnih svojih stanovnika dokazujemo raniju konstataciju o njegovoj dominantnoj funkciji uz koju je tijesno vezano još 11,4 posto u građevinskom i 11 posto u saobraćajnom (lučko-transportna funkcija). Te tri djelatnosti zapošljavaju, dakle, polovinu svih gospodarski aktivnih šibenchana. Odnos udjela triju glavnih sektora 3,3 posto (I); 43,2 posto (II) i 53,5 posto (III) ukazuje i na značenje što ga kumulativno imaju tzv. neprivredne djelatnosti vezane uz složenost funkcija upravnog, prosvjetnog, trgovačkog i zdravstvenog regionalnog centra koji potpuno gubi strukturu (ali ne sasvim i fizionomiju!) donedavna značajnog težačkog grada.

Aktivno stanovništvo šibenskog primorja po mjestu rada
(po popisu 31. III 1961.)

	Broj stanov- nika		Svega aktivno		Radi u svo- me mjestu		U drugom mjestu		Nepo- znato	
	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%
Otoci	10689	100,0	4058	38,0	3104	76,4	950	23,5	4	0,1
Obala	21155	100,0	8337	39,4	6276	73,3	2051	24,6	10	0,1
Zagora	18207	100,0	7810	42,9	5756	73,7	2047	26,2	7	0,1
Ukupno	50051	100,0	20213	40,3	15136	74,9	4048	25,0	21	0,1
Šibenik	24800	100,0	11142	45,0	10943	98,3	161	1,4	38	0,3

6. Kretanje ukupnog broja stoke i poljoprivrednog stanovništva u tri pojasa šibenskog primorja: 1) u Zagori (a) stanovništvo (b) stoka; (2) na obali; (c) stanovništvo, (d) stoka i 3) na otocima (e) stanovništvo, (f) stoka.

Fig. 6 Changes in the numbers of livestock and farm population in three belts of the Šibenik littoral: (1) hillside: (a) population, (b) livestock; (2) seaside: (c) population, (d) livestock; (3) isles: (e) population, (f) livestock.

Stvarna snaga sekundarnog sektora u gospodarskoj strukturi grada još je veća ima li se u vidu blizu dvije tisuće dnevnih i tjednih migranata iz okolice. Jer, od tih je glavnina bila zaposlena u industrijsko-lučkim granama i nešto u građevinarstvu. Privredne djelatnosti sekundarnog sektora grada daju 75 posto ukupnog društvenog bruto proizvoda općine a saobraćaj 9 posto (1964. g.)¹⁵ Znači da taj industrijsko-lučki saobraćajni kompleks daje preko osam desetina

15) Statistički godišnjak SFRJ, god. 12 (1965), Beograd 1965 (654).

ukupnog društvenog bruto proizvoda općine koja je (i na ovom se primjeru vidi!) veoma opterećena pasivnošću i malim udjelom okolnog agrostočarskog prostora gdje, međutim, obitava preko dvije trećine stanovnika ovim radom obuhvaćenog područja.¹⁶

Iz ovog se nameće zaključak da su ostale funkcije u sjeni navedenog industrijsko-lučkog i saobraćajnog kompleksa i da će, bez obzira na realno zasnovano snaženje djelatnosti vezanih uz turističku valorizaciju priobalja, postojeće korelacije ostati. Uz to se sasvim sigurno može pretpostaviti da će odgovarajućom aktivizacijom obale i dijela otoka (Primošten, Vodice, Murter, Prvić i Zlarin) i privređivanje dijela viškova radne snage iz Zagore izvan ovog prostora, biti olakšan teret gradu i time cijelo njegovo područje promaknuti na ljestvici onih čiju negativnu gospodarsku bilancu potpomaže republički fond za manje razvijene krajeve.

Geografski učinci gospodarskog kretanja od sredine 19. stoljeća

Kretanje kategorija korišćenih površina. Usporedba stanja kategorija korišćenih površina sredinom prošlog i našeg stoljeća pokazuje općenito nepromijenjen odnos veličina. To je razumljivo jer se radi o kršu u kojem se nije moglo u tom pogledu od tada do danas ništa bitnije promijeniti (22,7 posto 1846. i 21,7 posto 1956. g. obradivih prema ukupnim površinama).¹⁷ Mjestimično uzurpirane javne površine i krčevinski zahvati u kraju kao cjelini nisu se mogli vidljivije odraziti na odnos navedenih veličina koje su ostale kao što su i bile. Međutim, značajne su promjene unutar samih obradivih površina i izvan tih u kategoriji šumskog zemljišta i pašnjaka.

Zabilježeno smanjenje površina pod vinogradima od 12,1 posto (1846) na 7,4 posto (1956) a povećanje pod oranicama i »voćnjacima« (osobito na otocima i na obali), upućuje na pojavu i razvoj tzv. socijalnog ugara. S tim se poklapa istovremeno proširenje šumskih površina (od 11,9 posto na 14,5 posto).¹⁸ Također je sasvim objašnjivo što u Zagori doskora socijalnog ugara nije uopće bilo i to se savršeno poklapa s obrađenim demografskim kretanjem u tom dijelu primorja gdje je proces iseljavanja i socijalno-gospodarske transformacije započeo najkasnije.

16) Lalić M, Prostorni smještaj i privredni razvoj komune Šibenik. Magistarski rad u rukopisu, Šibenik 1961, str. 97.

17) Arhiv mapa i gospodarskih operata Istre i Dalmacije, Split (za 1846) i Podaci ureda za katastar Šibenik (za 1956).

18) Ovdje smo sravnjivali podatke samo za one K.o. za koje postoje podaci 1846. i 1956. g. i kojih se ukupni površinski obuhvat nije mijenjao. Time se dobila realna slika ali za nešto manju površinu nego što je čitavo šibensko primorje.

Tab. I. Kategorije korišćenja zemljišta šibenskog primorja u 1846. i 1956. g. (uspoređene su samo one katastarske općine za koje postoje potpuni podaci prvog premjera 1825—1846. g.).

Teritorij	Godina	Oranice i vrtovi	Voćnjaci	Vinogradi	Livade	Ukupno obrađivo
Otocj (7 K. o)	1846	463	1028	2513	—	4004
	%	3,4	7,5	18,3	—	29,2
	1956	844	2631	831	3	4309
	%	6,2	19,4	6,1	0,0	31,7
Obala (10 K. o)	1846	1007	1297	5013	13	7330
	%	3,6	4,7	18,1	0,0	26,4
	1956	1691	1494	2970	14	6169
	%	6,1	5,4	10,7	0,0	22,2
Zagora (14 K. o)	1846	3944	94	1489	123	5650
	%	11,8	0,3	4,5	0,4	17,0
	1956	3040	354	1709	244	5347
	%	9,1	1,1	5,1	0,7	16,0
Ukupno (31 K. o)	1846	5414	2419	9015	136	16984
	%	7,2	3,2	12,1	0,2	22,7
	1956	5575	4479	5510	261	15825
	%	7,5	6,0	7,4	0,3	21,2

Međutim, ovdje je potrebno naglasiti da »statističko« proširenje šumskog zemljišta ne znači svugdje ni šumu ni pošumljenu površinu. To je djelomično posljedica zapuštanja ranijih ograda, obrađenih čestica koje su vremenom obrasle i pretvorene (osobito nakon zabrane koza) u šikaru. A šikara se statistički često uklapa u kategoriju šumskog zemljišta. Prateći taj proces u posljednjih dvadeset godina kao i napore zajednice na pošumljavanju ranijih goleti ovakvo nam se tumačenje čini najpotpunijim i prema tome najprihvatljivijim.

Smisao odgovarajućih procesa i socijalno-gospodarske transformacije očituje se najbitnije u usporedbi kretanja stanovništva i obrađivih površina te načina korišćenja tih površina u proteklih stotinjak godina. Rezultat je taj da su obrađive površine ostale uglavnom jednake, da su vinogradi smanjeni za gotovo 5 posto a da je broj stanovnika porastao 126 posto!

Kretanje broja stoke. Kopitara, osobito konja, bilo je znatno manje nego danas. Također je bilo nešto manje krava i ovaca, ali je znatno više bilo goveda (volova za vuču i oranje!) i koza. Usporedba broja stoke sredinom prošlog i ovog stoljeća te odgovarajuća analiza, pokazuje međuzavisnost promjena. Konji su prilična novina u ovom kraju i umnožili su se »preorijentacijom« sa mule i mazge kao tovarne stoke na konja za vuču. Ni ovdje, u broju stoke većih promjena nije bilo (potpuno smaknuće koza kao za šumu

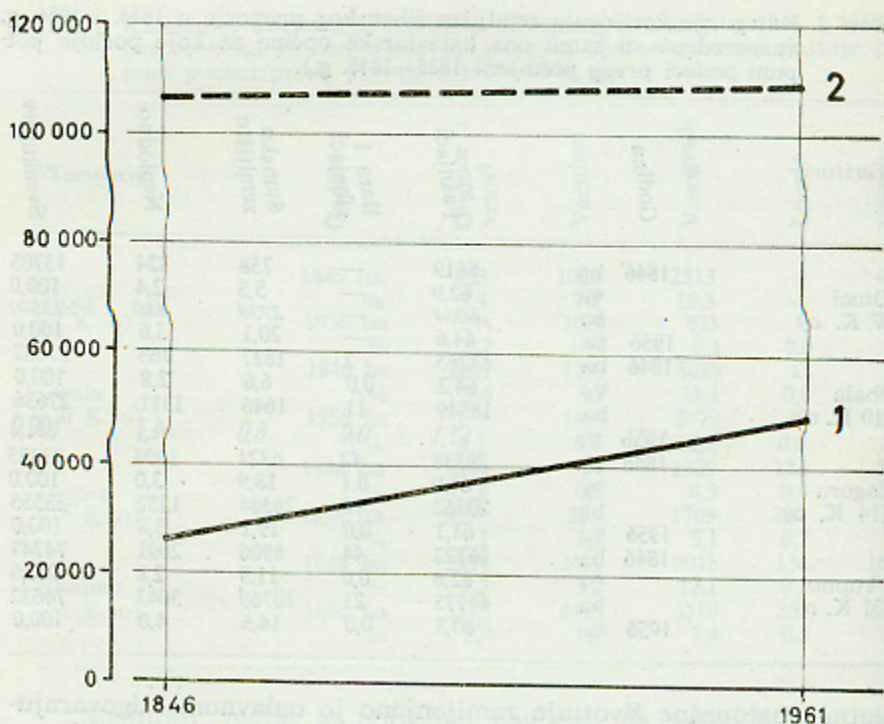
Tab. 2. Kategorije korišćenja zemljišta šibenskog primorja u 1846. i 1956. g. (usporedene su samo one katastarske općine za koje postoje potpuni podaci prvog premjera 1825—1846. g.).

Teritorij	Godina		Pašnjaci	Bare i ribnjaci	Šumsko zemljište	Neplodno	Sveukupno
Otoci (7 K. o)	1846	ha	8619	—	758	324	13705
		%	62,9	—	5,5	2,4	100,0
		ha	6064	—	2738	480	13591
Obala (10 K. o)	1956	%	44,6	—	20,1	3,6	100,0
	1846	ha	17765	2	1827	763	27687
		%	64,2	0,0	6,6	2,8	100,0
Zagora (14 K. o)		ha	18549	11	1646	1311	27636
	1956	%	67,1	0,0	6,0	4,7	100,0
	1846	ha	20338	42	6321	1004	33355
Ukupno (31 K. o)		%	61,0	0,1	18,9	3,0	100,0
		ha	20362	10	26384	1252	33355
	1956	%	61,1	0,0	19,1	3,8	100,0
	1846	ha	46722	44	8906	2091	74747
		%	62,6	0,0	11,9	2,8	100,0
	1956	%	60,3	0,0	14,5	4,0	100,0

štetne pustopašne životinje zamijenjeno je uglavnom odgovarajućim povećanjem broja ovaca!). Radilo se, dakle samo o svojevrsnom prilagođivanju novim uvjetima. Pulverizacijom posjeda povećan je broj magaradi. To vrijedi više ili manje za sva tri pojasa s tim što su i u ovom pogledu na otocima zabilježene razmjerno najveće promjene. Međutim, ako se i kretanje broja stoke (bez obzira na njen kvalitet koji je lošiji nego prije) usporedi s kretanjem stanovništva, otkrivaju se velike promjene u odnosu tih veličina. Jer, dok je broj stoke (s izvjesnim kvalitativno-strukturalnim promjenama) ostao uglavnom isti, broj se poljoprivrednog stanovništva više nego udvostručio!

Tab. 3 Kretanje broja stoke i poljoprivrednog stanovništva šibenskog primorja (1846. i 1961)

	Otoci		Obala		Zagora		Cijeli kraj	
	1846.	1961.	1846.	1961.	1846.	1961.	1846.	1961.
Kopitari	1307	1824	875	2943	914	3179	3096	7946
Goveda	108	6	898	1355	3178	1864	4184	3225
Ovce i koze	11118	14761	21255	24007	66232	56030	98605	94798
Svinje	60	381	125	1238	1409	2495	1594	4114
Ukupno	12593	16972	23153	29543	71733	63568	107479	110083
Poljoprivredno stanovništvo	8749	12258	4766	19585	11238	18207	24753	50050

7. Kretanje ukupnog broja stoke i poljoprivrednog stanovništva u šibenskom primorju u cjelini: 1) stanovništvo, 2) stoka.

Fig. 7 Changes in the numbers of livestock and farm population in the entire Šibenik littoral: (1) population, (2) livestock.

Okvir škrte prirodne sredine bio je osnovni međaš skućenoj kvantitativnoj ekstenziji stoke (kao i obradivim površinama i širenju intenzivnih kultura) i udvostručeno je stanovništvo probilo u novim uvjetima obruč ekstenzivnog agrarno-stočarskog tavoranja. I više ga je teško zaustaviti; niti bi bilo historijski opravdano i razumno, zaustavljati ga.

Zaključak

Navedene korelacije otkrivaju snagu jednog od osnovnih uzroka iseljavanja i opće pokretljivosti radne snage. To je agrostočarska gustoća ljudske naseljenosti u krškom kraju u novim društvenim i ekonomskim uvjetima izvan njega. A jedna od sve zapaženijih geografsko-gospodarskih posljedica iseljavanja radne snage i deagrarizacije jeste socijalni ugar. I upravo ta pojava zaslužuje već danas izuzetnu pažnju i naučnu obradu. Stoga s nestrpljenjem očekujemo idući popis stanovništva 1971. g. i eventualni, bar djelomični pre-

mjer zemljišta. To će nam uz odgovarajuće agrarno-geografske sonde pružiti potpunu i za ovakve mikroregionalne studije najnovijih procesa nenadoknadivu građu.

SUMMARY

THE GEOGRAPHICAL ASPECT OF THE ECONOMIC TRANSFORMATION OF THE SIBENIK LITTORAL

by

M. Friganović

The Sibenik littoral is karst land of the Mediterranean and sub-Mediterranean types, till recently characterized by extensive agrarian and livestock-breeding activity, and by a pronounced emigration of surplus labour during a rising population increase. The surplus labour, a result of positive socio-economic processes could not and cannot be absorbed by the regional centre, the city of Sibenik because till the middle of this century the city was itself eminently an agricultural (grape growing) settlement. Before the Second World War 70% of its inhabitants were farmers while today only 3% of its households are purely rural, 11% are mixed, and 86% urban.

From 181 to 1961 this land has nearly 20,000 of its population, or 25% of its present inhabitants. This can be understood in the light of the socio-economical processes at home and abroad, and from the fact that only one fifth of the land is tillable. The trend of the transformations of the landscape and the economy can be seen from the share of vineyards in the tillable acreage, which fell from 12.1% (in 1846) to 7.4% (in 1956), from the unchanged number of livestock, which deteriorated in quality (considerably more donkeys and sheep, while goats are prohibited by law). During the same time however the number of the farm population doubled! Before the Second World War the structure of the surrounding villages was almost entirely agrarian (crop and livestock farming) while today only 44% of the households are agrarian, 50% mixed, and 6% others. All the non-agrarian and mixed households get earnings from the city's industrial, port and construction activities. The daily commuting is therefore very intense. The consequence in the landscape is the so-called social fallow and the appearance of green acreage that was formerly bare, under conditions of relative overpopulation (272 inhabitants to 1 km² of tillable land).

